

ДОМІНУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В КУЛЬТУРІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОДОЛАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ

У статті розглядається сутність поняття екологічної культури. Зроблено огляд екологічних цінностей в структурі екологічної культури різних історичних періодів. Акцентується увага на ціннісному підґрунті екологічної культури.

The article responds a survey of the ecological values in the ecological culture's structure of the different historical periods. The work gives theoretical analyses of the notion of the ecological culture. The author makes the shift of emphasis to the valuable foundations of the ecological culture.

В 1992 році на міжнародній конференції ООН з проблем навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро було призвано всі країни світу перейти на шлях сталого розвитку. Передумовою цього стало зіткнення людини із загостренням протиріч між постійно зростаючими потребами населення і деградацією навколишнього природного середовища (НПС). Соціально-економічний розвиток більшості країн світу довгі роки мав характер прискореного руху до глобальної екологічної катастрофи, ставлячи при цьому під загрозу не лише задоволення життєво важливих потреб та інтересів майбутніх поколінь людей, але й саму можливість їх існування, майбутнього людської цивілізації. Вирішити це протиріччя можна лише шляхом відновлення і збереження довкілля, що, не порушуючи природної рівноваги, гарантує людям можливість виживання і подальшого динамічного соціально-економічного розвитку.

Нинішня екологічна ситуація в багатьох країнах характеризується як глибока еколого-економічна криза. Критичність екологічної ситуації призвела до активних пошуків шляхів подолання екологічних негараздів. Впровадження екологічно чистих, безвідходних технологій, інших коректив науково-технічного прогресу, становлення еколого-економічного механізму природокористування, безумовно, викликали позитивний ефект щодо покращення екологічної

ситуації в окремих регіонах, проте в цілому цей ефект виявився тимчасовим, локальним та несуттєвим в глобальному вимірі екологічних проблем.

Критичне осмислення цього досвіду призвело до думки, що витoki екологічної кризи сягають своїм корінням в систему світогляду людства, розуміння ним свого місця в природі. Тобто одним із шляхів розв'язання екологічних проблем є формування певного екологічного світогляду, екологічної свідомості, екологічних цінностей людини, а відтак – її екологічної культури.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває формування екологічної культури як широких кіл громадськості, так й окремих індивідуумів. Разом з тим поняття екологічна культура на сьогоднішній день ще не є визначеним однозначно. В найбільш загальному вигляді цим терміном позначають певний тип ставлення людства до природи, який регулює їх взаємини. Проте різні автори вкладають неоднаковий зміст у сутність даного феномену, розглядають його під різними кутами зору, у контексті різних відношень. Це пояснюється тим, що екологічна культура належить до сфери загальної культури, саме поняття культура у філософському лексиконі розглядається як одне з найполісемантичніших.

Таким чином, визначення сутності поняття "екологічна культура" потребує проведення спеціального аналізу як з точки зору розуміння

сутності терміна “культура”, так й конкретизації його в обсязі поняття “екологічна”.

Найчастіше під культурою розуміють “історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей людини, виражений у типах та формах організації життя та діяльності людей, у їх взаєминах, а також у матеріальних та духовних цінностях, які вони створюють” [3, с. 607].

Розглянемо, яку специфіку накладає на зміст поняття “культура” прикметник “екологічна”. Згідно класичного визначення, сформульованого Е. Геккелем: “Екологія – це наука про взаємовідносини організмів та спільнот, які вони утворюють між собою та навколишнім середовищем” [14, с. 579]. Оскільки людина теж є живою істотою, її стосунки з навколишнім середовищем також відносять до галузі екології. В існуючих роботах можна виділити дві основні позиції розуміння сутності екологічної культури. Перша акцентує увагу на синтезі вихідних термінів “екологія” та “культура” та представляє її як частину загальної культури, яка опосередковує взаємини людини та навколишнього середовища. Так, І.П. Сафронов визначає екологічну культуру як “специфічну частину загальної культури, яка виражає характер та якісний рівень відношень між людиною, суспільством та природою, які безпосередньо пов’язані з пізнанням, освоєнням та перетворенням природи” [13, с. 37].

М.С. Каган більш детально зупиняється на місці екологічної культури в системі загальної культури. Він вважає, що вона є новим типом культури, з переосмисленими цінностями, орієнтованими на розвиток гармонії особистості та суспільства з природою [7, с. 40].

Друга позиція визначення екологічної культури ґрунтується на тому, що термін “культура” (лат. *cultura* – обробіток, покращення) початково визначав обробіток землі, ґрунту. Це дозволяє дослідникам стверджувати, що екологічна тема з самого початку притаманна поняттю “культура”. Так, Е.С. Маркарян розрізняє два якісно відмінних середовища по відношенню до суспільства: природне оточення та оточення інших спільнот, які визначають різні підсистеми культури. “Одна з них – “природно-екологічна” відбиває спосіб адаптації суспільства до біофізичного оточення. Інша підсистема, така як “суспільно-екологічна”, гарантує взаємодію суспільства з природою” [12, с. 20].

Проте відношення суспільства до природи в різні історичні періоди не було однаковим. Дана стаття присвячена саме розгляду світоглядних та аксіологічних, тобто ціннісних, підстав екологічної культури, які в різні часи надавали їй певного характеру, тобто зумовлювали існування різних типів єдиної за своєю сутністю екологічної культури.

Як видно зі змісту поняття екологічної

культури, реальні відносини людини з природою опосередковані культурою. Центральне місце тут належить екологічним цінностям. З урахуванням того, що в будь-яку історичну епоху природа складає життєво необхідне середовище людини, не виключена й наявність в усіх культурах певного шару екологічних цінностей, що регулюють відношення людини з природою.

Таким чином, щоб відповісти на запитання, чому екологічна криза виникла в ХХІ столітті, що сприяло її виникненню, необхідно звернутися до аналізу пануючих в культурі цінностей. При всьому різноманітті існуючих поглядів на природу історія культури знає лише дві принципово різні моделі природи. Одна з них визнає природу створеною, інша – розглядає її як самостійну реальність, що стала в силу об’єктивних причин середовищем існування людини. Цим двом світоглядницьким типам відповідають і принципово відмінні ціннісні настанови щодо природи. Погляд на природу як на досконалий продукт творіння, що несе на собі печать творця, зумовлює до неї благоговійне відношення. Формування екологічних цінностей в рамках цього світогляду не лише природно, але й неминує. Поступово в культурі виникає досить значний ціннісний шар, який завдає форми поведінки людей по відношенню до природи, тим самим визначаючи межі втручання людства в оточуючий його світ.

Напроти, погляд на природу як на велетенський природний механізм призводить до суто практичного ставлення до неї. Людина пристосовує природу згідно своїх життєвих та економічних цілей. У мірі зростання потреб та технічних можливостей в рамках такого погляду на природу виникають ідеї панування над нею. Культура, в якій панує такий світогляд, позбавлена, в жорсткому сенсі, екологічних цінностей. Така культура не виховує у людини естетичного та етичного відношення до природи. Яке може бути естетичне почуття щодо природного бездушного механізму? Природоохоронна діяльність в такій культурі – плід раціональної свідомості і тому не є регулятором екологічної поведінки людей.

Якщо прослідкувати динаміку домінування тих чи інших цінностей, світоглядних парадигм, котрі не лише формувалися під впливом досягнутого рівня та способів природокористування, але й, у свою чергу, істотно визначали його характер, впродовж історичного розвитку людства, можна дійти висновку, що в культурах різних епох наявними є різного роду екологічні цінності. Проте вони не просто структуровані в системі культури, суттєвим є те, що цінності саме й визначають цю структуру, є її центральним елементом. Звідси витікає одна суттєва властивість цінностей – в системі живої культури вони досить активні. Домінуючі цінності

продукують споріднені за значенням цінності й руйнують протилежні. Вищевказана властивість домінуючих цінностей дуже суттєва в екологічному відношенні. Їх агресивна активність призводить до порушення традиційної рівноваги між господарсько-практичним відношенням до природи і етико-естетичним. Машина, наприклад, безумовно, антиекологічний продукт культури. Однак доки в культурі не домінували техніко-індустріальні цінності, використання її в історії не було для природи руйнівним. Антиекологічний вплив машини на природу почався тоді, коли техніко-індустріальні цінності почали руйнувати цінності традиційні. Н.А. Бердяев підкреслює: “Машина руйнує стару цілісність і спорідненість людського життя, як би вириваючи людський дух із органічної оболонки, і механізує матеріальне життя людини. Будучи вираженням сили людини, вона антропологічно ослаблює людину, понижуючи його природу, зменшуючи його органічну витонченість. Способи боротьби людини переносяться з організму на машину, і організм людини слабне. Життя перестає бути пов’язаним з землею, з рослинами, з тваринами і стає пов’язаним з новою дійсністю...” [2, с. 244-245]. Руйнівне вторгнення машин в природу є лише наслідком того перевороту, який відбувся в культурі, коли цінності, що органічно пов’язували людину з природою, були знищені цінностями технічної цивілізації: змінився весь устрій культури, весь комплекс життєвих цінностей. Прагнення до втіх, зручності життя, комфорту стають тим все підкорюючим духом, який приводить в дію всю існуючу сучасну технічну цивілізацію. Все пов’язане з одним, і одне посилює інше. Врешті-решт, ”сила пануючих основ виявляється такою, що виникає ситуація, коли всі гостріші проблеми, викликані до життя науково-технічною цивілізацією, можна вирішити лише науково-технічними засобами. Вирішуючи таким чином проблеми, цивілізація закладає фундамент для нових проблем, більш масштабних і більш гострих. Інших засобів реально не існує, оскільки в актуальній культурі не залишилось рівносильних альтернативних цінностей” [4, с. 219].

Визнаючи це, ми маємо звернутися до найважливіших загадок культури. Історія свідчить, що культура характеризується ціннісною єдністю, тобто вона зберігає в деякому латентному стані, охороняючи від руйнувань, цінності минулих культур, навіть ті, які суперечать домінуючим. Існує певна постіндустріальність культури. Поруч зі структурою культури, що піддається емпіричному вивченню, що активно включена в процеси соціальної взаємодії, є глибинні структури, куди домінуючі цінності витісняють

інші цінності, що конкурують з ними. Ці глибини культури, що не прослідковуються і не вимірюються в нормальних умовах функціонування соціуму, раптово знаходять себе тоді, коли структура домінуючих цінностей в силу певних причин слабне і стає неефективною.

Властивість культури мати невидимі структури, що скриті під структурою актуальною, наводить на аналогічність з людською пам’яттю. Дещо потрапивши до неї не зникає, а йде з часом в якісь глибини і лише в стані сильного потрясіння все пережите згадується з вражаючою повнотою.

Філософськи осмислити таку єдність, коли актуальна дійсність містить в собі все попереднє, що колись було актуальним, намагався Микола Кузанський: “...теперішнє є згорнутістю всіх часів; єдине “тепер” згорнуто, містить в собі всі часи, але це “тепер” є все та ж єдність” [9, с. 104]. На думку М. Кузанського, “спосіб цього згортання і розгортання вище нашого розуму” [10, с. 10].

З усіх цінностей минулих культур найбільш довговічні і володіють підвищеними можливостями актуалізуватися в живій культурі етичні, релігійні та естетичні цінності. Це пояснюється, по-перше, тим, що вони належать шару метацинностей культури, цінностей вищого рівня, які зберігаються впродовж всього спірального циклу цієї культури. Деякі з цих цінностей можуть бути загальнолюдськими і проявляти себе як архетипи. По-друге, етичні, релігійні та естетичні цінності в силу своєї ідеально-символічної природи менш ніж інші цінності пов’язані з матеріальним субстратом.

Отже, як зазначив Ш.А. Гумеров: “Минулі культури (етапи їх руху у часі) не лише в “згорнутому” вигляді включені в культуру актуальну, але складають також її потенційний ціннісний ресурс. З якого рівня глибин будуть актуалізовані цінності, залежить від соціокультурних процесів, що відбуваються” [4, с. 220].

Подібний погляд на аксіологічні підстави культури взагалі та екологічної зокрема дає змогу дійти наступного висновку. Сучасна раціоналістична культура з пануванням в ній техніко-індустріальних цінностей в своєму розвитку, починаючи з Нового часу, поступово витіснила із функціональної сфери в скриті структури той шар екологічних цінностей, який в минулих культурах забезпечував збалансоване відношення людини до природи. Осмислення наближення екологічної кризи, що виникло за останні два десятиліття, створює ту соціальну необхідність, задоволення якої потребує суттєвих зрушень в сучасній культурі. Такі зміни не можуть виникнути за межами традицій, в силу лише декретивної чи алармістської діяльності. Культура

Література

1. Бердяев Н.А. О назначении человека. – Париж, 1931.
2. Берій Я.І., Джигирей В.С. та ін. Основи екології та охорона навколишнього природного середовища: Навч. посібник для ВНЗ. – Львів, 1999. – 238 с.
3. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: „Большая Российская Энциклопедия“, СПб.: Норинт, 1998. – 1450 с.
4. Гумеров Ш.А. Экологические ценности в системе культуры / Ежегодник “Системные исследования”. – 1988-1989. – С. 210-224.
5. Дерій С.І., Люха В.О. Екологія. – К.: Фітосоціоцентр, 1998. – 196 с.
6. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища: Навч. посібник. – К.: Знання, КОО, 2000. – 203 с.
7. Каган М.С. Философия культуры. – СПб. – 415 с.
8. Кравченко С.М., Костицький М.В. Екологічна етика і психологія людини. – Львів: Світ, 1991. – 93 с.
9. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія та практика: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
10. Кузанский Н. Об ученом незнании / Соч.: В 2-х т. – М., 1979.
11. Лук'янова Л.Б. Основи екології: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2000. – 327с.
12. Маркарян Э.С. Императивы выживания и научно-технический прогресс // Системные исследования. Методологические проблемы: Ежегодник, 1988. – М.: Наука, 1989. – С. 281 – 292.
13. Сафронов И.П. Формирование экологической культуры учителя: Дис. ... канд. фил. наук. – М., 1991. – 157 с.
14. Сытник К.М., Брайон А.В., Городецкий А.В., Брайон А.П. Словарь-справочник по экологии. – К.: Наукова думка, 1994. – 665 с.